

Sanctitatem et clericatum: a implantación dos cóengos regulares de Santo Agostiño en Galicia e o seu legado patrimonial

Paula Corbeira Paz – Universidade de Santiago de Compostela¹

1. Introducción

O presente artigo ten como obxectivo reunir e sistematizar o coñecemento dispoñible sobre a implantación destas comunidades en Galicia, a partir dun exercicio de síntese historiográfica. Analízase o seu contexto histórico-eclesiástico, a orixe e evolución da orde na Península Ibérica e particularmente en Galicia, así como as características das súas fundacións e espiritualidade, e os factores que contribuíron ao seu posterior declive. Prestarase especial atención a exemplos galegos e á evidencia da súa integración nas redes locais, así como á súa relación cos poderes eclesiásticos e laicos, incluído o patrocinio aristocrático exercido por familias como os Traba, que estiveron aliñadas cos postulados da Reforma Gregoriana.

O estudo das canónicas regulares en Galicia presenta desafíos significativos que contribuíron a un relativo silencio historiográfico e a unha desigualdade no desenvolvemento dos estudos monásticos en comparación con ordes máis estruturadas como a do Císter ou a orde beneditina. Por unha banda, a ambigüidade léxica na documentación dos séculos XI e XII dificulta a delimitación tipolóxica e funcional das fundacións canónicas. Esta falta de precisión reflíctese no uso intercambiable de termos como *canónicas*, *colexiatas*, e mesmo *mosteiro*, *prior* ou *fratres*. Así mesmo, algúns documentos pontificios resultan confusos, referíndose ás canónicas como *igrexas* ou *mosteiros*, sen precisar a súa adscrición a unha regra nin a súa organización interna.

A esta imprecisión léxica súmase a escaseza das propias fontes documentais, apenas anteriores ao segundo terzo do século XII. Estas dificultades condicionaron unha produción historiográfica desigual, aínda que non ausente, con achegas puntuais que arroxaron luz sobre certos aspectos da implantación e evolución destas comunidades.

Un dos estudos de referencia sobre os Cóengos Regulares de Santo Agostiño é o de R. Grégoire (1982), *La vocazione sacerdotale*, onde se analiza a orixe da orde e a súa implantación en

¹ Este traballo foi realizado no marco do programa de doutoramento en Estudos Medievais da Universidade de Santiago de Compostela, Grupo Iacobus (GI-1907).

Europa occidental, ofrecendo un enfoque amplo sobre a súa espiritualidade e evolución institucional.

Na mesma liña, J. A. Calvo Gómez (2014) dedica toda unha tese de doutoramento e varias publicacións ao estudo da orde, abordando cuestións como a súa orixe, difusión e substrato intelectual. Reserva un capítulo ás canónicas non afiliadas a ningunha congregación, organizadas de xeito rexional, con breves apuntamentos sobre cada unha delas. Ademais, contribuíu con diversos artigos centrados en observancias específicas, como a do Santo Sepulcro de Xerusalén ou San Rufo de Avignon (Calvo Gómez 2014a: 75 e 2015a: 55).

Pola súa parte, a obra de F. J. Pérez Rodríguez (2019) constitúe unha achega fundamental ao estudo da implantación monástica en Galicia durante a Plena e Baixa Idade Media. Ao longo de dous volumes extensos, o autor analiza os obxectivos da dita reforma no contexto galego e ofrece un exhaustivo inventario de mosteiros de distintas congregacións, entre os que dedica un capítulo ás fundacións de cóengos regulares de Santo Agostiño. O volume de información recompilada confírelle á obra un valor documental indiscutible. Non obstante, debido á amplitude do obxecto de estudo, a traxectoria individual de cada fundación é tratada de maneira sintética, sen afondar en aspectos como a análise artístico-arquitectónica dos edificios. No caso concreto das canónicas regulares, a súa presenza recóllese dentro do marco xeral, sen que se lles dedique un desenvolvemento específico ou un estudo monográfico detallado.

A obra *Entre el claustro y el mundo. Canónigos regulares y monjes premonstratenses en la Edad Media* (García de Cortázar et al. 2009), constitúe unha das achegas máis relevantes ao estudo das formas de vida relixiosa comunitaria na Idade Media peninsular. Reúne traballos de varios autores como M. Calleja Puerta, S. Guijarro González e J. Martínez Aguirre, entre outros, que abordan cuestións clave como a expansión dos cóengos regulares nos reinos de León e Castela, a vida intelectual nas canónicas non episcopais, así como a implantación e características artísticas dos mosteiros premonstratenses. Neste último punto destaca a contribución de M.ª T. López Guerreño Sanz (2009), centrada na observancia premonstratense na Península Ibérica. O seu estudo constitúe unha das poucas achegas ao patrimonio artístico vinculado ás canónicas agostiñas na Península, aos seus espazos e funcións, se ben o tratamento destes conxuntos segue a ser puntual e fragmentario.

Aínda que a obra constitúe un marco introdutorio esencial para abordar o tema, o seu enfoque continúa centrado maioritariamente nos territorios centrais da Península, polo que ningún destes traballos afonda especificamente nas comunidades de cóengos regulares no territorio galego.

Persiste a falta de estudos monográficos que analicen de maneira individualizada os establecementos monásticos, o que dificulta unha comprensión máis profunda do fenómeno no ámbito galego, especialmente á luz da súa vinculación co Camiño de Santiago. Neste contexto, e considerando a dimensión hospitalaria da orde, acentúase a necesidade de novas investigacións que aborden o papel fundamental desempeñado por estas comunidades en canto á consolidación e desenvolvemento das distintas rutas xacobeas, así como a asistencia hospitalaria e espiritual prestada aos peregrinos. Dada a súa importancia, este aspecto merece ser desenvolvido nun estudo independente.

Aínda que a falta de investigacións exhaustivas sobre esta orde xerou baleiros no seu estudo, é innegable o papel significativo que desempeñou no panorama relixioso de Galicia. A súa influencia foi determinante na reconfiguración das estruturas eclesiásticas locais e na propagación dos ideais reformistas.

2. Do ideal reformador ao modelo canonical regular: orixes e espiritualidade dos cóengos regulares de Santo Agostiño

A implantación dos Cóengos Regulares de Santo Agostiño en Galicia durante os séculos XI e XII non pode entenderse á marxe do profundo proceso transformador e de reordenación que experimentou a Igrexa occidental neste período, coñecido como a Reforma Gregoriana². Este movemento reformador fundamentábase no rexeitamento de prácticas xeneralizadas que socavaban a integridade do ministerio clerical presentes en toda Europa e territorio peninsular, como a simonía —a compravenda de dignidades eclesiásticas— e o nicolaísmo —o incumprimento do celibato por parte do clero—³. Promoveuse activamente un clero disciplinado, subtraído da dependencia feudal e sometido directamente á autoridade papal.

Con todo, as orixes deste impulso reformador canonical remóntanse ás disposicións establecidas na Regra de Aquisgrán, a cal se basea na de Crodegango de Metz (754), que se fundamenta na tradición beneditina e a liturxia romana (Calvo Gómez 2014a: 309; Giroud 1961: 34-35; Dereine 1953: 364). Estas normas prefiguraban xa algúns dos principios fundamentais que máis tarde articularán o movemento regular agostiño. É neste momento cando se promove a regulación da vida diaria dos cóengos, establecendo a residencia común e precisando funcións litúrxicas.

Fronte á fórmula carolinxia de Aquisgrán, a Reforma Gregoriana impulsou un movemento de volta ás fontes da vida cristiá e o retorno aos ideais comunitarios da vida apostólica, como o mellor remedio contra a simonía e o nicolaísmo. A regra de Aquisgrán consentía a propiedade privada. Esta cesión á propiedade foi, con todo, duramente cuestionada polos impulsores da reforma gregoriana, que a vían incompatible coa pobreza apostólica á que aspiraban (Calvo Gómez 2016: 192-194). Desde o século XI prodúcese unha ruptura coa tradición canónica anterior, motivada pola evolución do concepto de *VITA CANONICA* antes e durante a Reforma Gregoriana, iniciada durante o papado de León IX (1049–1054) e no sínodo de Letrán (1059) que, convocado por Nicolás II, terminou por consolidar as medidas reformistas gregorianas e favoreceu o desenvolvemento das comunidades de cóengos regulares en toda a Europa occidental (Álvarez Gómez 1989: 34-35)⁴. A nova iniciativa reformadora impulsada desde Francia e Italia relanzou a

2 A recepción da Reforma gregoriana na Península Ibérica non constituíu un fenómeno illado. Forma parte do amplo movemento de renovación eclesiástica que atravesou a cristiandade occidental nos séculos XI e XII. Non obstante, no caso hispánico adquiriu unha fisionomía propia, condicionada polo marco político e social da Reconquista e da repoboación, circunstancias que marcaron tanto o ritmo como as formas concretas de implantación; vid. Calvo Gómez 2015b: 201–232.

3 Vid. Poggiaspalla 1968 e Lunardi 1970.

4 Aínda que as disposicións de Nicolás II en 1059 esixisen a vida común, respecto aos ingresos procedentes das igrexas, inicialmente deixaron intacta a propiedade privada segundo Aquisgrán.

vida dos cóengos regulares como unha verdadeira forma de vida relixiosa, marcando o inicio da súa implantación plena en Europa occidental, incluída a Península Ibérica, especialmente baixo o impulso de Hildebrando de Soana en 1059, futuro Gregorio VII, un dos grandes arquitectos da Reforma Gregoriana. Aqueles clérigos que acolleron as disposicións de Nicolás II como forma de vida, especialmente a partir da codificación realizada por Alejandro II (1061-1073) en 1063, comezaron a conformar o que se coñecería como a Orde dos Cóengos Regulares de San Agostiño.

A diferenza dos cóengos seculares, que se conformaban con acatar as disposicións de Aquisgrán e levaban unha vida privada gozando das rendas, os cóengos regulares optaron polo retorno dos fundamentos da vida cristiá máis primitiva e dos ideais comunitarios da VITA APOSTÓLICA. Esta nova forma de vida relixiosa era vista como a unión de dúas vocacións: unha espiritual (similar ao estilo monástico) e outra pastoral (Calvo Gómez 2014a: 26).

Estes clérigos abrazaron a vida en común e a pobreza individual segundo os principios da Regra de Santo Agostiño⁵. Aínda que non sempre se pode determinar con precisión cal era a norma concreta observada en cada comunidade, o esencial residía en vivir conforme ás Regras dos Santos Pais, os canons conciliares e as disposicións episcopais. Con este marco normativo como referencia, moitas destas comunidades chegaron a organizarse en agrupacións dotadas de certa autonomía, aínda que sempre baixo a autoridade do bispo diocesano, especialmente no territorio aragonés (Campo del Pozo 1978: 24-26; Giroud 1961: 33; Dereine 1952: 400)⁶.

Entre os cóengos regulares difundíuse non só a doutrina monacal do Bispo de Hipona senón tamén a súa Filosofía, Teoloxía e doutrina política ou canónica (Campo del Pozo 1978: 29). Profesaban o ideal de vida activa, aquel modelo de vida relixiosa baseado na actividade apostólica: a predicación, asistencia espiritual (CURA ANIMARUM), a caridade e acollida de peregrinos e enfermos. A súa vida litúrxica articulábase en torno ao rezo coral, á celebración de misas, e á conmemoración de defuntos, todo iso reflexo do vínculo espiritual e material coa comunidade laica que os sostíña (Poggiaspalla 1968: 136).

A espiritualidade canonical regular non diverxe tanto da monacal, pois ambos se preocupan pola recuperación da vida apostólica primitiva, viven en comunidade e defenden os ideais de pobreza e axuda ao próximo. Podería dicirse que os cóengos regulares son o resultado dunha síntese entre o rigorismo dos monxes da época e a reforma das prácticas pastorais do clero. Con todo, a diferenza dos monxes contemplativos, o seu labor non se restrinxía ao claustro, senón que se manifestaba na súa implicación na vida relixiosa local, especialmente a través do ministerio parroquial, apoiado por bulas papais e doazóns de igrexas rurais. O seu carácter regular implica que están supeditados a unha regra máis aló da súa propia condición clerical ou a aplicación do dereito canónico, que lles diferenciaba dos clérigos seculares.

5 A adopción xeneralizada da Regra de Santo Agostiño prodúcese no século XII; ata ese momento, só tiña carácter de influencia (Giroud 1961: 38).

6 A Regra de Santo Agostiño é en realidade un corpus de textos, baseado principalmente na Carta 211. A partir do século XII a regra interpretouse a través de costumarios, aínda que a documentación sobre estes é limitada. Existían variantes como o *ordo antiquus* e o *ordo novus*, sendo o primeiro menos rigoroso. A suposta laxitude do *ordo antiquus* podería facilitar a súa adopción por institucións preexistentes que buscaban unha norma non demasiado estrita (Calvo Gómez 2014a: 187-188).

A súa dobre natureza —clerical e regular— propicio o carácter flexible nas súas formas de vida (Dereine 1953: 366-370). Nalgúñas congregacións prevaleceu a súa dimensión máis secular, priorizando as actividades pastorais e asistenciais, mentres que noutras impúxose unha vida estritamente regular. Esta adaptabilidade favoreceu unha gran diversidade interna. Doutra banda, esa mesma autonomía implicou que non todas as casas estivesen integradas en congregacións unificadas, dificultando o desenvolvemento dunha cohesión institucional sólida a longo prazo.

3. Implantación e desenvolvemento dos cóengos regulares en Galicia: contexto, actores e dinámicas

A Península non foi allea a este movemento reformador, aínda que a adopción da Regra de Santo Agostiño foi un proceso gradual. A implantación da vida canonical na Península Ibérica ten unha orixe moi temperá. Xa no ano 633, o IV Concilio de Toledo —presidido por Isidoro de Sevilla— articulaba un modelo de vida canonical ordenado e normativamente establecido (Grégoire 1982: 25). Porén, a invasión musulmá do 711 supuxo unha interrupción significativa no desenvolvemento das institucións eclesiásticas hispánicas. A restauración monástica en Galicia deuse paralelamente ao avance da Reconquista, especialmente durante os séculos VIII a X. Xurdiron múltiples fundacións illadas impulsadas por particulares —clérigos, abades ou laicos piadosos— que edificaban igrexas e pequenos mosteiros privados (García de Cortázar 2004a: 46).

Antes da súa consolidación, o panorama eclesiástico presentaba unha gran heteroxeneidade: existían numerosos centros de raíz altomedieval, moitas veces establecidos por clérigos ou laicos en terras propias sen unha regulación estrita. O proceso de implantación da orde no caso particular do territorio galego esténdese desde finais do século XI ata o século XIII, tras o Sínodo romano de 1059 (García de Cortázar 2004a: 46). A miúdo, este proceso dáse a través da transformación de estas institucións preexistentes, aínda que tamén se documentan varias fundacións *ex novo* (como Santa María de Sar (1136) e San Salvador de Pedroso (1111)).

A finais do século XI, os mosteiros do norte da Península Ibérica funcionaban como señoría monástica cuxas comunidades observaban a Regra de San Benito na súa versión cluniacense (García de Cortázar 2004a). Non é ata o segundo terzo do século XII cando atopamos referencias concretas, aínda que escasas, ao seguimento da regra agostiña nos reinos peninsulares⁷. A expansión dos cóengos regulares de Santo Agostiño nos reinos cristiáns hispánicos non respondeu a un único modelo fundacional, senón que se presentou en varias iniciativas vinculadas a contextos rexionais, intereses reformistas e dinámicas socio-eclesiásticas diversas (Calvo Gómez 2015b: 214). Neste proceso, Santa Cruz de Coimbra (1130) constitúe un dos primeiros e máis significativos referentes documentados da implantación da orde na Península, actuando como centro

7 A vaguidade terminolóxica e institucional durante o século XI en relación coas distintas formas de vida clerical, previa á consolidación do modelo dos Cóengos Regulares de Santo Agostiño, dificulta o seu estudo. Neste contexto, termos como “canónica”, “colexiata” ou “mosteiro” empregábanse indistintamente, o que evidencia a indefinición normativa e institucional característica do período anterior á reforma de 1059. As mencións explícitas a comunidades que adoptasen a regra agostiña nos reinos cristiáns hispánicos son escasas antes do segundo terzo do século XII, o que suxire que a súa implantación foi un fenómeno tardío e promovido principalmente pola acción do papado e o seu programa reformista centralizado desde Roma.

difusor cara ao norte e exercendo unha influencia determinante na configuración dos primeiros capítulos agostiños ibéricos⁸.

No contexto galego, a debilidade da organización episcopal e a forte pegada das fundacións privadas condicionaron a recepción da Reforma Gregoriana e, moi especialmente, a introdución de novas formas de vida clerical, como a canónica regular. A orde de cóengos regulares enfrontouse, así, a resistencias derivadas da sólida tradición de igrexas propias e mosteiros familiares, pero tamén atopou oportunidades vinculadas ao dinamismo xacobeo e á crecente centralidade das institucións eclesiásticas no reino asturleonés.

Detrás de moitas destas fundacións atópase a vontade de promover unha vida relixiosa máis estrita e apostólica, en liña cos principios da Reforma Gregoriana, pero tamén a procura de control e o reforzo da autoridade episcopal e señorial dos territorios, o cal explica a implicación tanto de actores eclesiásticos como laicos. Neste contexto, a dimensión pastoral e hospitalaria propia dos cóengos regulares —tal como sinala C. Dereine (1953: 385), quen mesmo propón a existencia dun tipo específico de fundacións de carácter laico e hospitalario— converteuse nun elemento clave: ao situarse en lugares estratéxicos, moitas destas comunidades atendían tanto á poboación local como aos camiñantes e peregrinos que comezaban a transitar as rutas xacobeas (Santa María Madalena de Sarria, San Miguel de Bremao ou Santa María do Sar).

As comunidades adoitaban ser pequenas e estaban compostas por un prior e un ou varios cóengos⁹. Só en fundacións como Caaveiro e Sar menciónanse ata seis cóengos (Del Hoyo et al. 1950: 90). A documentación para moitas destas canónicas non catedralicias é dispersa e pobre, o que dificulta ter unha visión panorámica sólida e, en moitos casos, mesmo asegurar se unha determinada igrexa participou do movemento canonical ou en que datas.

As casas agostiñas foron predominantemente de patrocinio eclesiástico ou laico-nobiliario. Un dos principais axentes na implantación de comunidades agostiñas foron aqueles bispos que, aliñados cos principios da reforma gregoriana, preocupados por renovar a vida clerical mediante novas formas de vida común, actuaron como impulsores do novo ideal de vida canonical. En numerosos casos, estes prelados promoveron ou directamente fundaron canónicas regulares como instrumentos de reforma diocesana. Probablemente o caso máis significativo no contexto galego é o de Santa María de Sar, en Compostela, fundada como priorado da catedral de Santiago, co propósito de servir como casa de retiro para cóengos regulares. Este proxecto iníciase Munio Alfonso (1133-1136), tesoureiro e cóengo da igrexa de Santiago durante os primeiros anos do século XII e colaborador do bispo Xelmírez, que asume a súa función e termina o proxecto en 1136¹⁰. Polo tanto, estamos ante unha fundación promovida dende a contorna da sede compostelá como parte do programa reformador gregoriano. O mosteiro desenvolvía unha función complementaria para

8 No ámbito castelán-leonés interior destacan fundacións como San Isidoro de León (1144), Santa María de Valladolid (1162), Párraces (desde 1178) e Benevívere (1179).

9 Entre os séculos XI e XIII, tiveron unha presenza relevante as casas de San Rufo de Aviñón, o Santo Sepulcro de Xerusalén, Premostré e San Antonio de Vienne (García de Cortázar 2004a: 47-48; Calvo Gómez 2014b: 75-98; Calvo Gómez 2015a: 55-84).

10 *Historia Compostelana* 1950: 63, 144-148.

a catedral de Santiago, que controlaba directamente a comunidade dende o prelado diocesano. Xelmírez procurou articular unha relación harmónica entre a comunidade de Sar e a sede compostelá, consciente de que a vocación hospitalaria dos cóngos regulares resultaba esencial para atender o constante fluxo de peregrinos. A fundación de Sar non só reforzou a rede asistencial do Camiño de Santiago, senón que tamén consolidou a imaxe de Compostela como centro espiritual e de acollida cristiá.

Segundo R. Yzquierdo Perrín (1997), a comunidade de Sar sería a primeira da orde de Santo Agostiño instaurada en Galicia. Con todo, esta consideración sostense unicamente se se atende ás canónicas non catedralicias, xa que en San Martín de Mondoñedo documéntase a presenza dunha comunidade de cóngos regulares desde 1112, tras o traslado da sede episcopal.

Nesta mesma liña de fundacións de posible impulso episcopal, debe situarse o caso de San Xoán da Cova, mencionado como unha iniciativa vinculada ao bispado, aínda que as fontes dispoñibles non permiten determinar con precisión a súa cronoloxía nin confirmar de maneira concluínte a súa adscrición agostiña nas súas primeiras etapas (Pérez Rodríguez 2019: 944). Suxírese que puido ser fundado por Sisnando I de Iria; con todo, a principios do século XII, a propiedade do mosteiro recaía en mans de particulares, sendo cedido a Diego Xelmírez por Arias Alóitiz nos primeiros anos da devandita centuria. En 1143, o arcebispo compostelán Don Pedro Elías, en presenza do seu cabido, elaborou á constitución formal de San Xoán da Cova, establecendo unha comunidade agostiña baixo a supervisión directa da Igrexa de Santiago (López Ferreiro 1901: 227-229). A súa localización, nunha zona de paso cara a Compostela, reforza a interpretación do mosteiro como enclave de apoio espiritual e material para peregrinos.

O impulso da nobreza, e en menor medida do monarca, tamén foi fundamental neste proceso. Aínda que o patrocinio real —especialmente baixo Alfonso VII— priorizou en ocasións outras estruturas eclesiásticas, as elites aristocráticas, e en particular a influente familia Froilaz-Traba, exerceron un patrocinio significativo e intenso cara a comunidades regulares, incluíndo as de filiación agostiña (López Sangil 2007: 261-301). Son varios os membros desta liñaxe familiar os que figuran como fundadores ou benfeitores de casas agostiñas mediante doazóns, reformas ou protección directa. San Xoán de Caaveiro, documentado xa en 1098 como beneficiario dunha doazón dirixida ao bispo don Pedro, parece contar co mecenado directo desta familia, que promoveu a súa igrexa —polo menos en parte— en 1194 (Pérez Rodríguez 2019: 926-939). Aínda que a documentación non confirma explicitamente a súa adscrición agostiñas nesa fase temperá, o apoio continuado dos Traba a comunidades reformadas suxire unha posible vinculación. Máis clara é a filiación de Santo Tomé de Nemeño, que aparece explicitamente como mosteiro agostiño en 1105, e que mantivo relacións cos Traba polo menos ata 1134 (Pérez Rodríguez 2019: 957-959). San Salvador de Pedroso, fundado en 1111 por dona Munia Froilaz —membro directo da casa Traba—, inscríbese na esfera de influencia desta poderosa familia nobiliaria (Pérez Rodríguez 2019: 959-936). A fundadora prometera o mosteiro ao bispo don Munio Alfonso, quen posteriormente se retiraría a Sar (Barreiro 1883: 329). Este vínculo, aínda que indirecto, cunha figura relevante da contorna reformada compostelá, reforza a hipótese dunha orientación canónica regular na xénese do mosteiro, en sintonía cos ideais de vida común promovidos pola regra de San

Agostiño. A familia Traba realizou doazóns a Santa María de Sar en 1144. As motivacións para este tipo de fundacións non foron unicamente de tipo piadoso, a conversión, ou a relativa flexibilidade destas canónicas convertíaaas en auténticas ferramentas de control territorial e lexitimación política-social. Ás veces, este patrocinio implicou a transformación de mosteiros familiares preexistentes en canónicas agostiñas. Este padroado, ademais de obedecer a motivacións piadosas e políticas, debe entenderse tamén como unha forma de apoiar a función hospitalaria e de acollida que estes mosteiros exercían, especialmente en relación co tránsito xacobeo.

A protección rexia tamén existiu, aínda que se manifestou máis tardiamente, especialmente a partir do reinado de Alfonso VII. San Isidoro de León (1144) preséntase como o primeiro exemplo claro a nivel peninsular de predilección rexia por un establecemento agostiño. No último terzo do século XII, a protección rexia converteuse nunha práctica corrente, con noticias de promoción rexia de novos establecementos en territorio galego, como o de Xunqueira de Ambía, cuxa traxectoria institucional, iniciada en 1150, desenvolveuse baixo a influencia directa de Alfonso VII mediante privilexio real, polo cal se doa a metade do couto a Santa María de Sar e encoméndanse as terras e o mosteiro aos cóengos regulares de Santo Agostiño. Aínda que a adscrición explícita á orde non se documenta ata 1237, cando Fernando III confirma a súa pertenza á “orde de Sant Agustín”, o conxunto pode considerarse representativo do modelo de fundación agostiña promovido desde Santiago. A súa arquitectura, de planta basilical con tres naves e tripla cabeceira absidal, álzase sobre un asentamento monástico altomedieval, o que subliña tanto a continuidade do lugar como a súa renovación baixo os parámetros da reforma canónica e o patrocinio rexio. A súa proximidade ás rutas de peregrinación e a súa escala arquitectónica explican tamén a súa capacidade para funcionar como centro hospitalario de relevancia.

Esta adaptación á nova orde espiritual, con todo, tamén supuxo certos desafíos. A falta dunha articulación congregacional forte e a dependencia de patrocinadores locais facilitaron unha ampla diversidade entre casas, pero á vez dificultaron a consolidación de estruturas supracomunitarias duradeiras. A partir do século XIII, as comunidades de cóengos regulares, do mesmo xeito que outras formas de vida relixiosa, comezaron a experimentar un período de crise e transformacións. A presenza das novas ordes mendicantes, como franciscanos e dominicos, que se implantaron a mediados do século XIII, supuxo unha menor incidencia para os cóengos regulares nalgunhas zonas. Os mendicantes prevaleceron sobre outras formas de vida relixiosa no sur peninsular e nos novos territorios de ultramar (García de Cortázar 2004a: 49).

Nos últimos séculos da Idade Media, documéntase unha decadencia xeneralizada das canónicas non catedralicias. Moitos establecementos fracasaron ou experimentaron unha diminución significativa das súas rendas e efectivos. Algunhas casas foron absorbidas por cabidos catedralicios, como Lampai e Couselo. O camiño maioritario neste período foi a secularización, que implicaba a repartición das prebendas e a redución dos edificios a simples igrexas parroquiais.

4. Arquitectura canónica en Galicia: formas e configuracións medievais

A arquitectura monástica medieval na Península Ibérica caracterízase por unha planificación espacial concibida para responder ás necesidades funcionais da vida comunitaria. Este esquema organizativo tamén foi asumido polas comunidades de cóngos regulares, que o adaptaron con pequenas variacións. A disposición xeral estrutúrase ao redor de catro grandes áreas: a zona de clausura, os espazos destinados a hóspedes e visitantes, as dependencias de abastecemento e a zona reservada a novizos e enfermos. Entre elas, adquire especial relevancia a clausura, núcleo vital do conxunto, onde se concentran as estancias fundamentais para a vida regular. Ao leste situábase a sala de monxes e dormitorio común; xunto a elas, a sala capitular, destinada ás reunións comunitarias. Ao sur atópase o refectorio, disposto paralelamente ao claustro correspondente, e ao oeste, a adega. Esta distribución responde en gran medida á influencia do modelo cluniacense, especialmente evidente na disposición do refectorio, adoptada sistematicamente polos premonstratenses. Con todo, esta descrición responde a un esquema xeral que, aínda que foi común en boa parte da Península Ibérica, presenta excepcións en determinados ámbitos xeográficos.

En Galicia, en particular, obsérvase unha significativa diversidade na configuración arquitectónica das canónicas, tanto na disposición dos espazos como nas solucións formais adoptadas. Fronte á tendencia, máis habitual noutras rexións peninsulares, a asumir modelos tipificados de implantación monástica, as canónicas galegas evidencian unha maior flexibilidade e adaptación á contorna, ao contexto fundacional ou ás posibilidades materiais de cada comunidade. A análise dos conxuntos permite, así, distinguir varias tipoloxías arquitectónicas que amosan diferentes orientacións da vida canónica: algúns mosteiros, como Caaveiro, Bremao ou San Xoán da Cova, responden a unha tipoloxía rural e contemplativa, caracterizada por pequenas comunidades situadas en lugares apartados ou de difícil acceso, con igrexas de nave única e cabeceira absidal. Neste modelo, a arquitectura adapta con singularidade as limitacións do terreo, como no caso de Caaveiro, disposto en plataformas a diferentes alturas e con dúas igrexas de reducidas dimensións, ao tempo que se privilexia unha orientación máis cara á vida comunitaria e espiritual, con menor protagonismo pastoral directo.

Noutras fundacións, como Santa María de Sar ou Xunqueira de Ambía, identifícase unha tipoloxía vinculada ás rutas de peregrinación, situadas en contornos máis accesibles e próximos ao Camiño de Santiago. Nestes casos documentáronse plantas máis complexas de tipo basilical, con tres naves, resultado dun maior apoio económico e institucional. A proximidade a itinerarios xacobeos reforzou a dimensión hospitalaria e pastoral destas comunidades, materializada na acollida de peregrinos e enfermos. Por último, cabe sinalar a existencia dunha tipoloxía intermedia ou mixta, representada por fundacións promovidas pola nobreza ou o episcopado, como Santo Tomé de Nemeño ou San Salvador de Pedroso, vinculados á familia Traba. Estes mosteiros combinaban a espiritualidade contemplativa coa función territorial e asistencial, ao tempo que actuaban como instrumentos de control e lexitimación social por parte dos seus fundadores.

O estudo da súa arquitectura continúa sendo limitado e fragmentario. Aínda que se realizaron investigacións sobre a implantación da observancia premonstratense na Península Ibérica —como os traballos de M. T. López Guereño Sanz (2009: 207) sobre os mosteiros premonstra-

tenses hispanos en época románica—, persiste a dificultade de establecer un modelo arquitectónico uniforme. Posiblemente os primeiros cóengos non adoptaron un plano específico, senón que seguiron o plan que levaran á práctica os beneditinos. As igrexas son de planta variada segundo as posibilidades económicas do mosteiro, xa fosen basilicais de tres naves ou de nave única, e as dependencias seguían a distribución das estancias do plano de Sant Gall e os beneditinos (García de Cortázar et al. 2009: 71).

Con todo, o modelo ideal de organización monástica —estruturado en torno ao claustro e articulado en áreas funcionais diferenciadas (clausura, hospedaría, servizos e enfermería)— non se trasladou de forma literal aos mosteiros de cóengos regulares en Galicia. Neste ámbito, as fundacións presentan dimensións máis reducidas e estruturas arquitectónicas sinxelas, concibidas para cubrir as necesidades esenciais da vida regular. En lugar dunha diversificación espacial complexa, estas comunidades privilexiaron solucións funcionais e austeras, reflexo do seu carácter rural, contemplativo e moitas veces illado. A iso súmase o feito de que, en varios casos, a área claustral non se conservou ou sufriu importantes transformacións posteriores, o que dificulta a reconstrución precisa da súa organización orixinal. En Breamo, por exemplo, non se conserva o espazo claustral; mentres que en Sar, este sufriu profundas alteracións a partir da época moderna, o que complica a súa lectura estrutural.

Deste xeito, as construcións adoptan as formas estruturais e decorativas do románico ou do gótico, en función do contexto cronolóxico da súa edificación, integrándose en correntes estilísticas rexionais sen mostrar demasiadas particularidades distintivas. As similitudes observables respecto doutras casas como as do Císter obedecen a formulacións regulares similares, que impoñían criterios comúns tanto no ámbito funcional como no decorativo. A particularidade destas comunidades non reside tanto na creación dun modelo arquitectónico propio, senón na diversidade tipolóxica resultante da súa adaptación ao contexto físico, económico e espiritual de cada fundación.

5. Conclusións

A implantación dos Cóengos Regulares de Santo Agostiño en Galicia constitúe un fenómeno de gran interese dentro do panorama eclesiástico medieval. As particularidades rexionais que se manifestan en Galicia, especialmente no ámbito arquitectónico-artístico, así como a diversidade tipolóxica dos seus conxuntos, achegan unha dimensión adicional de complexidade e riqueza ao estudo do fenómeno agostiño neste territorio. A través dunha rede diversa de fundacións, moitas delas de carácter modesto e con traxectorias pouco coñecidas, estas comunidades contribuíron de maneira decisiva á consolidación do programa reformista no noroeste peninsular, transformando as estruturas eclesiásticas locais.

Dentro das súas achegas específicas á historia relixiosa galega, destaca de maneira especial a súa estreita vinculación co Camiño de Santiago. A súa presenza ao longo dos roteiros xacobeos, unida á súa vocación hospitalaria, traducíuse na creación e xestión de establecementos asistenciais que ofrecían atención a peregrinos e enfermos. A envergadura desta dimensión hospitalaria xustifica por si soa un tratamento independente, dada a súa relevancia para o desenvolvemento das

infraestruturas e da espiritualidade asociadas ao fenómeno xacobeo (García de Cortázar 2004b: 72-99).

A pesar das dificultades metodolóxicas e do limitado número de estudos monográficos dedicados ás distintas casas, a análise destas institucións revélase imprescindible para unha comprensión completa da relixiosidade medieval galega. O seu estudo permite recuperar unha peza esencial do complexo mosaico da vida relixiosa na Idade Media. O seu legado, aínda que a miúdo silenciado pola historiografía, ofrece claves fundamentais para comprender a evolución do monacato e do clero regular en Galicia.

6. Bibliografía

- Álvarez Gómez, Jesús (1989): *Historia de la vida religiosa. Desde los canónigos regulares hasta las reformas del siglo XV*, Madrid: Publicaciones Claretianas (Instituto Teológico de Vida Religiosa), vol. II.
- Barreiro, Bernardo (1883): “Escritura de fundación del Real Monasterio de Santa María de Sar”. *Galicia Diplomática* II.35, pp. 329-332.
- Calvo Gómez, José Antonio (2014a): *Los canónigos regulares en la Edad Media*. Tese Doutoral, Salamanca: Universidade Pontificia de Salamanca.
- Calvo Gómez, José Antonio (2014b): “Los cabildos hispánicos de canónigos regulares de la obediencia de San Rufo de Avignon (siglos XI-XV)”. *Historia. Instituciones. Documentos* 41, pp. 75-98 [DOI: <https://doi.org/10.12795/hid.2014.i41.03>].
- Calvo Gómez, José Antonio (2015a): “Los canónigos regulares del Santo Sepulcro de Jerusalén en la península Ibérica (siglos XII-XV)”. *Medievalismo* 25, pp. 55-84 [DOI: <https://doi.org/10.6018/j/241321>].
- Calvo Gómez, José Antonio (2015b): “Rasgos de la reforma del clero en la Península Ibérica durante el siglo XI”. *Studia Historica. Historia Medieval* 33, pp. 201-232 [DOI: <http://dx.doi.org/10.14201/shhme201533201232>].
- Calvo Gómez, José Antonio (2016): *La vida en común del clero medieval. El origen y la expansión de los canónigos regulares*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Campo del Pozo, Fernando (1978): “El monacato de san Agustín en España y las Constituciones de Ratisbona (1290)”. *Archivo Agustiniano* 62.180, pp. 3-38.
- Dereine, C. (1953): “Chanoines (des origines au XIIIe siècle)”. A. Baudrillart, A. de Meyer y E. Cauwenbergh (dirs.): *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, t. XII, París: Librairie Letouzey et Ané, cols. 353-405, en concreto cols. 357-358.
- García de Cortázar, José Ángel (2004a): “Monasterios hispanos en torno al año mil: función social y observancia regular”. García de Cortázar, José Ángel (ed.): *Ante el milenario del reinado de Sancho el Mayor: un rey navarro para España y Europa*, Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 213-270.

- García de Cortázar, José Ángel (2004b): “La implantación monástica en el Camino de Santiago: ¿monasterios del Camino o monasterios en el Camino?”. García de Cortázar, José Ángel/Teja Casuso, Ramón (eds.): *Monasterios y peregrinaciones en la España medieval*, Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, pp. 72-99.
- García de Cortázar, José Ángel/Teja Casuso, Ramón (eds.) (2009): *Entre el claustro y el mundo: canónigos regulares y monjes premonstratenses en la Edad Media*, Aguilar de Campoo (Palencia): Fundación Santa María la Real.
- Giroud, Charles (1961): *L'Ordre des chanoines réguliers de Saint-Augustin et ses diverses formes de régime interne. Essai de synthèse historio-juridique*. Martigny: Éditions du Grand-Saint-Bernard.
- Grégoire, Réginald (1982): *La vocazione sacerdotale: i canonici regolari nel Medioevo*, Roma: Studium.
- Hoyo, José del/Rodríguez González, Antonio/Varela Jácome, Bieito/Pedret Casado, Pilar/Tobío Fernández, Jesús (1950): *Memorias del Arzobispado de Santiago*, Porto y Cía. Editores.
- López Ferreiro, Antonio (1901): *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, t. IV.
- López Guereño Sanz, María Teresa (2009): “Utopía y realidad: la arquitectura de los monasterios premonstratenses hispanos en época románica”. Á. García de Cortázar y R. Teja (eds.): *Entre el claustro y el mundo: canónigos regulares y monjes premonstratenses en la Edad Media*, Madrid: Fundación Santa María la Real, pp. 207-233.
- López Sangil, José Luis (2007): “La nobleza altomedieval gallega. La familia Froilaz-Traba. Sus fundaciones monacales en Galicia en los siglos XI, XII y XIII”. *Nalgures* 4, pp. 241-331.
- Lunardi, Giovanni (1970): *L'ideale monastico nelle polemiche del secolo XII sulla vita religiosa*. Noci: La Scala.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (2019): *Los monasterios del Reino de Galicia entre 1075 y 1540: de la Reforma Gregoriana a la Observante*, Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2 vols.
- Poggiaspalla, Ferminio (1968): *La vita comune del clero: Dalle origine allá riforma gregoriana*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Yzquierdo Perrín, Ramón (1997): “Santa María de Sar”. Real e Ilustre Cofradía Numeraria del Rosario (coord.): *II Semana Mariana en Compostela (Santiago, 1-6 de outubro de 1996)*, Santiago de Compostela: Real e Ilustre Cofradía Numeraria del Rosario, pp. 71-106.